

RIKSGRÄNSEN

MATS MOGREN

När uppstod gränser mellan riken i vår del av världen? Hur bildades gränserna? Vilken karaktär hade de och hur förändrades dessa över tid? Detta är invecklade frågor som tills alldeles nyligen gavs relativt enkla svar. Studiet av gränser håller emellertid på att förändras. Forskningsfältet håller på att bli alltmer komplext och framför allt kulturella parametrar håller på att ges utökad plats där tidigare politiska och militära parametrar dominerade. Det finns därför anledning att börja granska våra nordiska gränsbildningsprocesser på nytt.

Innan 1658 löpte en riksgrens längs norra kanten av det skånska E4-projektets undersökningsområde, som delade en skogsbygd med många gemensamma drag, såväl naturliga som kulturella, i en dansk och en svensk del. Många tar denna gräns för någonting givet; allt söder om den har varit ”danskt” i alla tider fram till freden i Roskilde, allt norr om den svenskt.

Det togs också länge för givet i nordisk forskning att gränsen hade lagts ut i landskapet någon gång under 1000-talet och sedan legat fast, och egentligen inte heller satt i fråga, förrän den försvann 1658, trots att de båda länderna utkämpade talrika krig under dessa århundraden. Först 1988 presenterades en annan uppfattning och därmed blev gränsläggningen uppemot 200 år yngre (Sawyer 1988). Därmed kan vi

tyckas ha nått en viss kunskap om gränsens tillblivelse, men frågor som dessa är alltid betydligt mer invecklade än vad de förefaller vara vid första påseendet. Som skall söka visas i det följande är gränsens omdatering till början av 1200-talet sannolikt riktig, men inte bara på grund av att historisk källkritik äntligen har fått verka fullt ut, utan även för att gränsen var otänkbar innan dess.

Studiet av riksgränsen bör inledas med ett antal premisser som man har med sig på vägen. För det första: gränser är inga statiska företeelser som existerar a priori och oberoende av de samhällen som de antas skilja åt. De är dynamiska, manipulerade och extremt kontextberoende kulturella konstruktioner med specifika innebörder i varje given historisk situation.

För det andra: gränser är, utifrån denna premis beroende av den reella innebörden i det de antas åtskilja, dvs. i fallet riksgränser förutsätter detta inte enbart förekomsten av riken, utan också att dessa är i någon mån territoriella till sin natur, dvs. har behov av något slags gräns.

För det tredje: gränser fungerar snarare som identitetsskapare än som linjer som åtskiljer redan existerande identiteter, men detta förutsätter att de fungerar reellt och inte endast är tänkta, överenskomna streck i terrängen. Gränser är i och med detta att betrakta inte bara som strukturer, utan också som processer. Identifikationsprocesser kan emellertid gå i olika riktningar. Gränserna kan hjälpa till att homogenisera, men de kan även ge upphov till former av transnationalism. Gränsbefolkningar kan känna gemenskap med varandra, mot befolkningarna i respektive centra.

För det fjärde, och för vårt vidkommande kanske allra väsentligast: medeltidens geografiska tänkande utgick från centralitet, inte avgränsning. Till och med 1500-talet och en bit in i 1600-talet var en centripetal, inte areell, uppfattning av samhället helt dominerande.

Sett i ett underifrån-perspektiv innebär detta sista att identifikation och en eventuell känsla av samhörighet var i första hand knuten till den egna bygden. Sett ovanifrån betyder det att kungadömet i första hand strävade efter att behärska människor, inte land. Herredömet under medeltiden definierades som en uppsättning rättigheter av varierande natur, som primärt inte utgick från en rumslighet. På 1200-talet slog emellertid principen om att ett rike består av ett antal sammanhängande delar igenom, och vi ser i och med detta ett embryo till ett territoriellt tänkande (jfr Berend 2002b:198f).

AGGLOMERATIONER AV UNDERSÅTAR

Fram till den brytpunkt i tiden då boktryckarkonsten slog igenom på folkspråken, vilket skedde i samband med reformationen, bibelöversättningarna och spridandet av Martin Luthers, den förste bestsellerförfattarens, skrifter, så fanns inte något svenskt eller danskt språk (jfr Anderson 1991:37ff). Det fanns en massa olika ”danskor” och ”svenskor” och en jute kunde svårligen förstå en bleking och ångermännen begrep inte vad virdarna sade. Överhetens språk valdes för att underlätta administrationen, men kungen och ärkebiskopen var helt ointresserade av hur undersåtarna talade.

Det fanns knappast några som kallade sig smålänningar; man var finnvedingar, virdar, Mörebor, etc. Vi vet heller inte vad som menades med en skåning under den tidiga medeltiden. Det är sannolikt att göingarna inte räknade sig som skåningar. Den tanke som framförts av Jöran Sahlgren (1925) och väckts till nytt liv av Stefan Brink (1998), samt fått en anhängare i Anders Ödman (2004:155f), att Göinge (*Guthisbo*) ursprungligen varit ett bo (distrikt) i ett större tredingsindelad Villand (*Vætland*) som även omfattat de hög- och senmedeltida Gärds och Villands härad, är mycket plausibel. Identifikationen hos folket i nuv. nordöstra Skåne under järnåldern och vikingatiden skulle således ha varit som vätlänningar, snarare än som skåningar.

Som Stefan Persson (2006) och andra påpekat, så framträder vid medeltidens slut en gryende identifikation med de svenska respektive danska rikena (oftare i benämningar på ”den Andre” än på sig själv). Detta kallar man riksidentitet och det är inte samma sak som en nationell identitet. Det rör sig dessutom om identifikation enligt den s.k. löskalsmodellen, dvs. att man mycket väl kunde ha multipla identiteter, men att längst in ändå fanns en identifikation med det egna lokalsamhället och den egna samhällsklassen (jfr Alenäs, m.fl. 2006).

Allt detta innebär att dikotomin ”danskt”/”svenskt” inte var lika utpräglad. Skillnaderna mellan de olika landsmenigheterna i det blivande gränsområdet var inte så stora som skillnaderna inom vardera kungariket kunde vara. Danmark och Sverige var heterogena agglomerationer av sådana landsmenigheter (jfr Lightfoot & Martinez 1995:482).

En annan välfunnen glosa, lanserad av Harald Gustafsson (t.ex. 1998; 2006:9) är ”konglomeratstat”, som beteckning på det förmoderna Europas riken. Det är maktområden som lagts under samma krona vid olika tillfällen, ”med olika lagstiftning, olika lokala eliter och olika gränsfrågor” (2006:11). Gustafsson hävdar framgångsrikt att ett sådant begrepp behövs för att beskriva tiden mellan den feodala staten och enhetsstaten/nationalstaten (1998).

I den mån man var beroende av större samhälleliga konstruktioner, så var man alltså såväl i den hög- och senmedeltida feodalstaten, som i konglomeratstaten, undersåtar, inte medborgare. Detta innebär att det var kungamakten och kyrkan som var överheten och det var mot dessa institutioners centra som uppmärksamheten riktades. Vidare var det först i och med att dessa institutioner i realiteten kunde genomdriva kravet på beskattning och sockentillhörighet, som begreppet undersåte fick ett reellt innehåll.

KARTOGRAFIN OCH TERRITORIALITETEN

En uppfattning om statens suveränitet som täckande varje kvadratcentimeter av landet fram till en gränslinje, sådan som vi, som medborgare i nationalstaternas tidevarv har, var främmande för den tidens människor. Staterna var dynastier, inte nationer. Därmed var de en form av hierarkier med endast delvis territoriella konnotationer.

Denna uppfattning försvann först när dynastierna försvann. Frankrikes, och andra europeiska monarkiers, *ancien regime* hävdade överhöghet genom idéer om jurisdiktion och beroende, alltså makt över människor, och så var det fram till revolutionen (Sahlins 1989:6f). Analogt med detta måste man före franska revolutionens tid, överallt i Europa, göra ett tydligt skilje mellan begreppen ”staten” och ”samhället”. Att dessa skulle utgöra en amalgamerad enhet, eller aspekter av varandra, är en rent post-revolutionär uppfattning. Vi kan därför anta att danska respektive svenska staten ännu under 1600-talet var en för allmogen i gränslandet, liksom annorstädes, främmande organism som de inte kunde identifiera sig med helt och hållet.

Vår tids nationalstater, som fick sin uppkomst just i franska revolutionens och Napoleontidens efterföljd, är först och främst föreställd samhörighet inom en bestämd area, världspolitikens *great fiction* (Anderson 1991; Donnan & Wilson 2001:6).

Dessutom: den dynastiska staten definieras utifrån sitt centrum, nationalstaten utifrån sin gräns. Skillnaden är mycket större än vad vi gärna föreställer oss. Statens centrum var monarkens person, inte en bestämd plats.

Uppfattningen av rikets utsträckning måste ha uppfattats som en följd av platser, den ena efter den andra. Har man någon gång stiftat bekantskap med ett medeltida itinerarium så förstår man detta. Riket var inte heller en homogen enhet, utan snarare en agglomeration av olika former av överhöghet (Biggs 1999:385; Gustafsson 2006:9, 11). Det var inte heller klart avgränsat.

Analogt med detta är också medeltida gränsöverenskommelser en succession av platser, oftast naturliga landmärken, och de är aldrig framställda som kartor. Medeltida gränser är i undantagsfall text men normalt muntlig berättelse, liksom geografisk förståelse i allmänhet.

Bland ”för-kartografiska” kulturer är alltid geografisk beskrivning en berättelse. De australiska *songlines* är ett välkänt exempel. Detta innebär inte att man där inte skulle kunna rita en utmärkt tillförlitlig karta på uppmaning, men den geografiska kunskapen reproduceras normalt inte i bild (jfr Keski-Sänti, m.fl. 2003, som ger exempel från Kamchatka). Från andra delar av världen finns exempel på hur listor av platsnamn, som relaterar till flodresor, kan ha en utsträckning i rummet av upp till 4000 km (jfr Hornborg 2005:591). Detta motsvarar ungefärligen sträckan Nordkap–Kreta fågelvägen. Om exaktheten i sådana itinerarier är mycket stor, så är ofta uppfattningen om gränser och om area mycket vag eller frånvarande hos de ”för-kartografiska” kulturerna.

Rester av geografin som berättelse finns kvar, metaforiskt eller som illustrerade troper, i de äldsta kartorna, som ofta ”berättar” om alla egendomligheter som de olika områdena på kartan kan uppvisa. Olaus Magnus’ Nordenkarta är ett exempel på detta (se fig. 1). Ännu på 1700-talet kunde denna typ av berättande reproduceras hos de tidigaste kartograferna inom de expanderande europeiska koloniala imperierna (Barrow 1994).

Det är först en bit in på 1600-talet som en areell uppfattning av samhället börjar slå igenom. Detta märks om man jämför kartor från 1500-talet med kartor framställda av den första generationen av svenska lantmätare från 1630- och 1640-talet. De äldre kartorna visar inte avstånd. De utmärker endast platsers centralitet i förhållande till landet och till varandra. Allt på kartan är inte lika väsentligt och ett värdeperspektiv dominerar framställningen. De yngre kartorna visar ytor som är så exakt uppmätta som det var möjligt med den tidens metoder. Där är varje kvadratfot lika väsentlig, så som det måste vara i dokument som ju egentligen är geometriska jordeböcker. Detta var en mental revolution av mycket stor betydelse för framtiden.

Den moderna – i alla avseenden territoriella – staten kan sägas ha uppstått när tillämpningen av en viss uppsättning kunskaper möjliggjorde den. Vid 1500-talets början fanns de grundläggande principerna och tekniken för kartografin tillhanda, dels trianguleringen, dels

>> Fig. 51. Olaus Magnus Nordenkarta Charta Marina från 1555 i en edition av Lafreri från 1572. Kungliga Biblioteket, Stockholm.

tryckeritekniken. Den första tryckta kartan lär vara en Ptolemaios-edition från 1477 (Biggs 1999:379f). Det sistnämnda är inte minst viktigt eftersom de dynastiska staterna vid denna tid oftast saknade ”institutionellt minne”, dvs. en arkivhållning. Dokumentsamlingar började skapas i de kungliga kanslierna redan under 1200-talet, men det skulle dröja mycket länge innan arkivhållningen blev institutionaliserad. Det danska arkiv som inrättades vid 1500-talets början institutionaliserades först på 1660-talet. Svenska Riksarkivet inrättades 1618. Under senmedeltiden och 1500-talet reproducerades alltså kunskap främst genom att publiceras.

Som med all teknik skall det finnas ett behov av den för att kunskapen skall börja tillämpas, och under 1500-talets lopp upptäckte furstarna gradvis det nya maktinstrumentet. Territorialstaten växte fram i ett slags dialektik mellan makten och kunskapen. Den första kartan som framställdes medelst triangulering var sannolikt en karta över hertigdömet Brabant framställd 1536 (Biggs 1999:381). I Danmark lär Tycho Brahes karta över Ven från 1593, vara det äldsta kända exemplet. Ännu var emellertid distanser beräknade från hästryggen liksom i siktlinjer mellan olika landmärken de viktigaste lantmäteriteknikerna. Först under 1600-talet institutionaliserar lantmäteriet i de olika staterna.

De första Europakartorna, från Waldseemüllers från 1511, via Ortelius och Mercators mot 1500-talets slut, framställdes utan gränser och istället med de traditionella makrogeografiska regionerna, exempelvis Gallia, Hispania och Germania, markerade (Biggs 1999:392f).

Kartering av gränser var till att börja med en rent militär angelägenhet. Den äldsta kända karteringen av en gräns är så sen som från 1602 då den franske monarken Henri IV beordrade kartering av Picardies gräns (Biggs 1999:386). Det är egentligen först efter Westfaliska freden 1648 som Europakartorna framställs med statsgränser, och det är med Wienkongressen 1815 (och i vissa fall t.o.m. fredssluten efter första världskriget) som den gamla dynastiska staten slutgiltigt går i graven och den moderna territoriellt definierade nationalstaten är helt färdigbildad.

I vår tid är gränslinjen som tankefigur så fast etablerad i den västerländska kulturen, att problem kan uppstå vid mötet med kulturer som har andra ontologiska ramverk. Således har man i t.ex. Australien inte lyckats tillfredsställa både aboriginerna och det vita storsamhället i tvister om landrättigheter, hur god viljan än må ha varit, med s.k. ”good-neighbour-policy” och allt. Euro-australierna erbjuder helt enkelt skydd för aboriginiska områden genom gränsläggning, en särskiljande och exkluderande handling, som är helt

främmande för aboriginerna. De har svårt att ta till sig den andra sidans syn på saken att man kan avsäga sig tillträdet till land helt och hållet (Howitt 2001:240).

MARK ELLER FRONTIER

Vi har redan förstått att den medeltida uppfattningen i dessa frågor skiljer sig radikalt från vår egen. Konceptuellt var i många fall även den medeltida gränsen linjär – såväl antiken som det karolingiska Västeuropa kände sådana – men de var aldrig skarpt dragna linjer i terrängen, snarare *peripheries full of ambiguities* för att låna ett träffande uttryck av David Abulafia (2002:11). I praxis var alltså gränsen snarare en zon än en linje.

Man har hävdat att linjära gränser också i praxis först dyker upp i 1200-talets Spanien och att förutsättningarna för detta var en ständigt kontakt med en annorlunda kultur i ett tätbefolkat område, en materiell gräns i form av befästningar, och en expansionistisk ideologi (Berend 2002a:xii).

Den germanska medeltida förståelsen utgick istället från begreppet *mark*, alltså gränsområde, över vilka ibland semi-autonoma herravälden kunde upprättas, såsom i östra Tyskland (markgrevskapen) eller längs engelsk-walesiska gränsen (*the marcher lordships*). Namnet Danmark anses ursprungligen ha syftat på danernas mark, dvs. danernas gränsområden i öster, Halland och Skåne. Vi kan förstå ”mark” som ett område inom ett visst rikets anspråk och intressesfär, men som av någon anledning (gles bebyggelse, avvikande identifikation, konkurrerande anspråk etc.) inte helt kontrolleras av de centrala maktstrukturerna.

En text som har haft en enorm betydelse för forskningsdiskussionen om gränser internationellt är Frederick Jackson Turners *The Significance of the Frontier in American History*, ursprungligen ett föredrag som han höll för American Historical Associations möte i Chicago 1893.

Turner såg *the frontier* som ett exklusivt amerikanskt fenomen, skilt från den europeiska erfarenheten (Turner 1921). Han såg begynnelsen av en amerikansk identitet kopplad till det ögonblick då de första pionjäreerna slog sig ner väster om Appalacherna i Ohio, Kentucky och Tennessee under 1700-talets sista år, vilket innebar att de inte längre kunde hålla direktkontakt med kustens städer. Han understök också att om östkustens kolonister huvudsakligen varit engelska så bestod kolonisterna i väster till en början av främst skottar, irländare och inte minst tyskar, vilket är begynnelsen på den s.k.

”smältdegeln”, liksom på Västerns självmedvetande. För Turner var alltså ”the frontier” ett begrepp som han fyllde med ett socialt innehåll.

Turner var inte den förste som använde begreppet. Det hade använts sedan medeltiden i olika kontexter, t.ex. i Spanien som beteckning på gränzonen mot det muslimska al-Andalus, *la frontera*. Där var innebörden snarast den av militärgräns, jfr vårt ord front. I U.S.A. formaliserades begreppet 1874/75 under arbetet med statistiken kring de decennievisa folkräkningar som hade genomförts sedan 1790 (Walker 1874; 1875). Definitionen fastställdes till att vara den linje som skiljer den fasta (eg. till amerikanska staten skattebetalande) bosättningen med 2 eller fler innevånare per kvadrat-mile (*settled land*), från områden med färre invånare (wilderness). Därmed räknas alltså inte den icke skattebetalande indian-befolkningen. Linjen var *“the meeting point between savagery and civilization”* (Turner 1921).

Av detta förstår vi omedelbart att Turners *frontier*-hypotes hör hemma i ett imperialistiskt förståelse-paradigm. Med det var också uttalat evolutionistiskt. Kontinenten var ursprungligen *simple, inert* (Turner a.a.) och genom att denna *frontier* rullade från öster till väster utvecklades Amerika, först genom en återgång till ett vildmarksstadium hos de första pionjärerna, sedan via bland annat uppodling och entreprenörskap fram till ett fullt modernt samhälle. Denna evolutionism har från början klart mytiska övertoner.

Inom amerikansk forskning kunde *frontier*-begreppet också komma till användning inom rent diffusionistiska studier av spridningen av kulturelement. Således kunde man genom en kartläggning av spridningen av användandet av häst (*the horse-frontier*) norrut från de spanska kolonistörerna i Mexico och spridningen av eldvapen västerut (*the gun-frontier*) från de franska och engelska kolonistörerna i östra Nordamerika förklara en stor del av den enorma kulturella förändring som kom att skapa den klassiska prärieindianska kulturen; det var när *the horse-frontier* och *the gun-frontier* kom i kontakt med varandra vid mitten av 1700-talet i nuvarande östra Texas, i Oklahoma och Kansas, samt kring mellersta Missourifloden, som det nya militära mönstret på prärien kom att utformas (Secoy 1953).

Turners teser har kritiserats rejält alltsedan 1930-talets början och många finner hans teser oanvändbara idag. Han har emellertid trots sin dödförklaring levt vidare i forskningen. Det har således framträtt långa rader av neo-Turnerianer och post-Turnerianer, som använder *frontier*-begreppet ungefär som det passar deras syften. Man använder idag begreppet *frontier* för att studera kulturmöten, en dialektik mellan gammalt och nytt, med mera.

Inte minst inom medeltids-forskningen i Europa kom *frontier*-hypotesen att användas i alla möjliga sammanhang och den kontext som Turner avsåg, den amerikanska ”vilda västern”, såg man som den sista fasen i en lång europeisk expansion som börjat i Europa på 900-talet. Framför allt den tyska öst-expansionen kom att förstås som en *frontier*. Robert Bartletts *The Making of Europe* är ett relativt sentida exempel på en framställning som använder sig av begreppet *frontier*, dock utan att referera till Turner (Bartlett 1993). Begreppet har inom svensk medeltidsforskning nyligen använts av Thomas Wallerström, i hans studier av den svenska och finska jordbrukskolonisationen i Norrbotten (1995).

EN ANNAN NORDISK RIKSGRÄNS

Den gräns som fram till 1645 delade mellersta Skandinavien i en norsk och en svensk del är synnerligen relevant som jämförelseobjekt när man studerar den sydsandinaviska riksgränsen. Den kom att åtskilja bygder vilkas inbördes kulturella olikheter var av relativt marginell natur, precis som i söder, den tycks ha lagts fast vid ungefär samma tid som den dansk-svenska och den är relativt väl dokumenterad i det skriftliga källmaterialet. Därtill upphörde den att existera som ett resultat av fredssluten i mitten av 1600-talet. Den uppvisar också en rad egenheter av en natur som tyder på dels lokalbefolkningarnas reglerande aktioner på ett tidigt stadium, dels en dynamik och en manipulativ inblandning från överregionala aktörer, vilket alltsammans gör att man kan skapa en modell för gränsens tillblivelse vilken med fördel kan prövas även i söder.

Det avsnitt av riksgränsen som är aktuellt för jämförelse är det som oftast har behandlats av forskningen, nämligen gränsen från Jämtlands nordspets ner till gränsen mellan Västerdalarna och Hedmark. Så gott som varje generation av forskare har engagerat sig. Som exempel bland många kan nämnas Anne Holtsmark (1931), Nils Ahnlund (1948) och Hälsingelagens redaktörer Åke Holmbäck och Elias Wesén (1940), samt under en senare period Nils-Erik Eriksson (1984) och Algot Hellbom (1990). Relativt nyligen har en skissartad debatt kring gränsens natur förts (Mogren 2000:135ff; Wallerström 2002; Mogren 2002), vilken har fått en mer genomarbetad reaktion från Olof Holm (2003). Steinar Imsen har nyligen (2006) lämnat ett värdefullt bidrag till förståelsen av gränsens natur under olika perioder.

De dokument som har kommit i fråga, förutom ett antal vittnesbrev och andra dokument gällande rannsakingar om gränsen från

1400-talet, som har tillkommit i samband med tvister om rättigheter på utmarken, är dels ett addendum till Hälsingelagen, det s.k. landamäret, dels ett kompilat av utdrag ur sju olika, sinsemellan oberoende men sedermera försvunna, dokument som har sammanställts ca 1315–1325. Kompilationen anses ha ägt rum vid norska rikskansliet (Holtmark 1931). Debatten har främst gällt två saker, dels dateringen av en eventuell (riks-)gränsläggning, dels den iögonfallande diskrepansen gällande gränsens sträckning mellan Hälsingelagens landamäret och uppgifterna i kompilatets olika delar.

Olof Holms behandling av materialet är en gedigen text som går igenom och tydliggör källmaterialet utöver vad som tidigare gjorts. Till styrkan hos Holm hör att han redovisar tillvägagångssättet vid gränsrannsakingar: minnesgoda informanter traderar muntligen vad de lärt om gränssträckningen, en grupp bönder (oftast sex stycken) får svära på Bibeln att detta är sant, bönder från andra sidan gränsen får sedan styrka detta, varefter slutligen ett brev i ärendet upprättas och beseglas av någon prominent person, ofta en biskop eller annan elitperson. Holm slår också fast att gränsernas sträckning normalt har traderats muntligt – att nedteckningarna som bevarats till eftervärlden är resultat av tillfälligheter. Han går igenom såväl 1315–25 års kompilat som Hälsingelagens landamäret i detalj. Det senare identifierar han som en ursprunglig rågångsramsa, alltså en muntligt traderad berättelse som sedermera kom att skrivas av.

Det är i sina tolkande avsnitt som Holm lämnar utrymme för alternativa uppfattningar. De muntligt traderade gränserna anser han måste gå tillbaka på ett gränslägningsarbete på riksnivå utfört av gränskommissioner. Hans argument för detta förefaller väl svaga. Texten i kompilatets avsnitt C (enligt Eriksson 1984), ursprungligen ett brev daterat till 1267–1282 och upprättat på tinget i Sveg, återger berättelsen av Loden från Ulvkälla i Härjedalen som i sin ungdom (antagligen 1220- eller 1230-talet) var med om att gå upp hela gränsen från Ström (alltså i en annan lagsaga) och ner till Dalarna. Detta betraktar Holm som ett bevis på överregionalt initierad gränsläggning.

Detsamma säger Holm om Hälsingelagens landamäret. Det ser ut att vara tillkommet från ett medelpadskt-hälsingskt perspektiv, men eftersom rågångsramsan börjar i Ulen, en sjö som vi kan ännu återfinna uppströms Hotagen på norska sidan gränsen, långt bortom lokalsamhällets antagna horisont, så ser han även denna rågångsramsa som resultatet av en – betydligt äldre (1220-talet eller tidigare) – gränsläggning på överregionalt initiativ. Här drar han inte konsekvensen av sin egen eleganta identifiering av Hälsingelagens landamäret som en rågångsramsa, som avskrivits för att sedermera adderas till

lagens codex långt senare. Den rimligaste förklaringen är väl att denna muntligt traderade gräns emanerar från en regional tingsmenighet, har noterats i ett dokument och sedan excerperats av lagens nedtecknare och sedan (bokstavligen) inskrivits i en ny kontext, nämligen ett dokument om en riksgräns (en uppfattning som även Imsen tycks omfatta; 2006:64).

Diskrepanserna mellan de båda gränslinjerna – den hälsingska inkluderar i Hälsingelagens område Ström och Hammerdal, liksom hela Ragundabygden i östra Jämtland och vidare även hela Haverö socken i Medelpad, liksom större delarna av nuvarande Överhogdal och Älvros socknar i Härjedalen – förklarar Holm sålunda: bygderna Ström-Hammerdal, Ragundadalen och Haverö-Hogdal, har utgjort mindre bebyggelseområden som inte hade integrerats i de större landen (Hälsingland, Jämtland, Ångermanland) vid den tid då rikssamlingsprocessen nådde hit upp. När de större landsmenigheterna småningom kom att dras in i överregionala sammanhang så kom det att uppstå tvistigheter om dessa mellanliggande småbygder. Detta är fullt plausibelt. En gränskommission under jarlen Skule Bårdsson skulle enligt Holms tolkning ha reglerat detta varvid samtliga dessa bygder lades under norska kronan utom Haverö-Hogdal som halverades mitt igenom bygden.

Skule Bårdsson var norsk tronpretendent, tidigare regent under Håkon Håkonssons omyndighetstid och 1223–1237 fullmäktig styresman över Trøndelag, Härjedalen, Jämtland och Nordnorge. Från denna position drev han t.o.m. en egen utrikespolitik innefattande förbindelser med England, Danmark och kurian i Rom (Helle 1991: 108ff). I kompiatets del F, som är excerperad från gränsbeskrivningen i Jämtlands lagbok (från 1200-talets sista fjärdedel eller 1300-talets början), anges att gränsen legat fast sedan Skule jarl dog, vilket inträffade år 1240.

Det är fullt möjligt att en mäktig herre som Skule har kunnat flytta gränsen för det norsk-dominerade området österut genom att bygder som tidigare inte varit inlemmade i de större landsmenigheterna kunde infogas, utan hänsyn till lokalbefolkningarnas kulturella identifikation. Att kalla detta en riksgränsläggning är oegentligt, eftersom Skule kan antas ha utnyttjat sin relativa styrkeposition i regionen. Mellersta Skandinaviens västra del kunde under denna tid uppvisa en betydligt mer avancerad samhällsorganisation än den östra; en riks-svensk kungamakt, alltså Erik Eriksson (”läspe och halte”) eller Knut Långe, kan kanske ha kunnat resa anspråk på områden i Norrland, men knappast kunnat hävda dem eller ens vara representerade i en gränskommission (jfr Mogren 2000:277f). Det finns ingen anledning

att anta att Skules folk (vi vet inte vem Loden var – det kan röra sig om en i kretsen kring Skule och alltså inte en direkt representant för Härjedalens menighet) skulle ha betett sig annorlunda än vid andra tillfällen då ”centralmakter” sökte fastlägga en gräns. De bör ha byggt gränsrevisionen på lokalt förhandlade gränsavsnitt traderade av ortsbor.

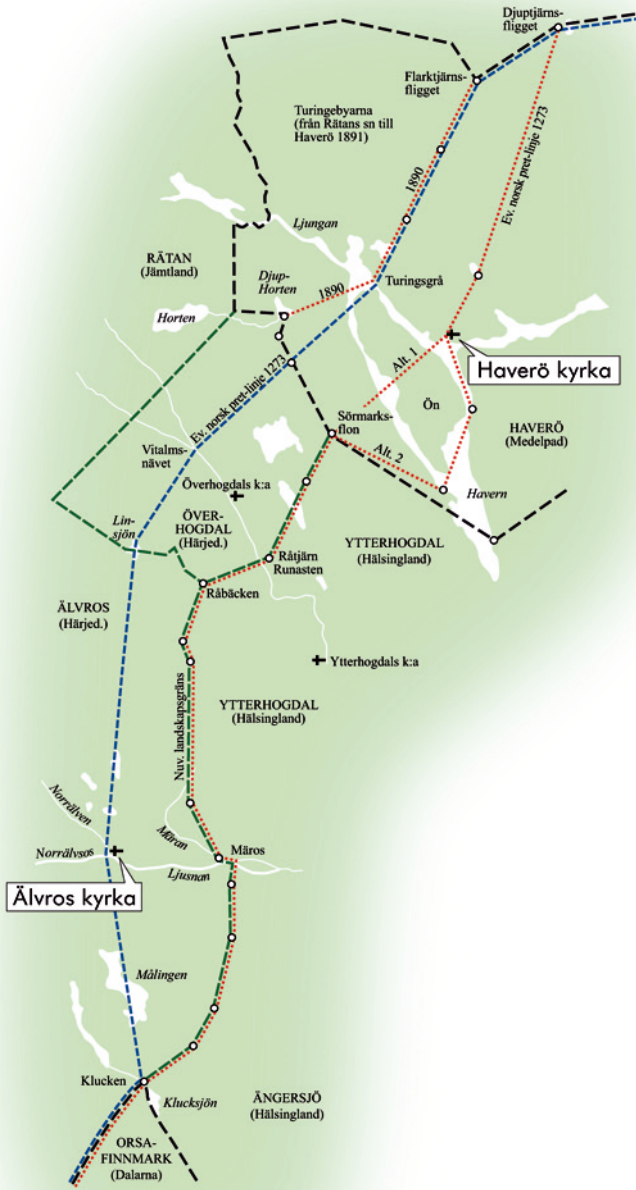
Här blir situationen i Haverö-Hogdal av största intresse. Under-tecknad har behandlat detta gränsavsnitt i ett tidigare arbete (Mogren 2002). I ljuset av Olof Holms källgranskning kan förloppet i detta område hypotetiskt skildras som förhållandevis dynamiskt (jfr fig. 52). Tre huvudskeden kan urskiljas.

I det första skedet utgör bygden i nuvarande Haverö, Ytterhogdal och Överhogdal en mellanliggande bygd utan integration med något land, så som Holm stipulerar.

I det andra skedet inträder Skule Bårdssons folk på 1220- eller 1230-talet och utnyttjar den ojämna socio-politiska situationen i området till att inlemma några mellanbygder i den jämtska lagsagan. Härvid har möjligen hälsingar lyckats markera sin position så pass väl att endast Överhogdal och halva Haverö faller på den jämtska sidan av linjen. Vid denna tid finns ingen kyrka i Haverö, sannolikt inte heller i Ytterhogdal och Överhogdals kapell är väl daterat till 1466 (JHD II:1, nr 47). Man bör dock lägga märke till en tradition om ett äldre kapell i byn Fåssjö vid sjön Havern i Ytterhogdals sockens östligaste del. Om denna tradition skulle ha en kärna av sanning så kan ett sådant kapell ha kunnat vara gemensamt för hela Haverö-Hogdalsbygden i äldsta tid (Modin 1949:264f). I vilket fall är det relativt säkert att anta att denna mellanbygd har kristnats från hälsingesidan.

I den gräns som man på Skules tid från norsk sida hävdar läggs ett knä i ett stort flyttblock vid Haverns östra strand. Här omedelbart intill byggs snart en kyrka av hälsingarna. Kronologin kan kanske läggas fast något. Gränsknäet nämns nämligen i tre av dokumenten som har excerperats i 1315–25 års kompilat, men det nämns på tre olika sätt. I det dokument (C, av Holm kallat Svegsbrevet) som har daterats till 1267–82, står *j Haframinni*. I excerpten ur gränsuppteck-

>> Fig. 52. Karta över gränstrakterna mellan Hälsingland och Härjedalen, med omgivande områden. De båda i texten diskuterade gränslinjerna, den ”norska” från kompilatet, där det äldsta daterade fragmentet torde vara ursprungligen nedtecknat 1267–82, och den ”svenska” från Hälsingelagen. Kartan producerad av Henrik Pihl efter Mogren 2002.

- nuv. sockengränser
- nuv. länsgränser för Västernorrlands län
- gränslinje i "1273 års dokument"
- gränslinje i HL
- gränsmärke

0 10 km

ningen i Jämtlands lagbok, som av flera anses ha kodifierats efter 1274, står *j Hafra austan aat kirkiunni sem nest hafua Hafravellir æ sidan austr er Skuli iarl do*. I en tredje text i kompilatet står *i mykla-holm er liggr i hafra*. Den tredje versionen är inte lätt att datera men mellan de två övriga, dvs. någon gång mot 1200-talets slut, verkar något ha hänt på platsen. En kyrkobyggnad nämns. Haverö kyrka nämns vid namn i det skriftliga materialet första gången 1366, men 1314 nämns ett annex till Borgsjö, som torde vara Haverö.

Detta tredje skede visar alltså på ett försök att manipulera en gräns som av hälsingar och medelpadingar har ansetts felaktig och otymplig. En kyrka är i sig en centralpunkt som automatiskt får ett omland och ett kyrkobygge på ett gränsknä har alltså gjort en gräns i realiteten obsolet. Det finns indikationer på att kyrkväggen i Haverö har traderats som landskapsgräns mycket långt fram i tiden (Hellbom 1990), men i realiteten har alltså Skule Bårdssons gräns gjorts obsolet och det är ju så vi finner situationen i nutiden också. Skules gränslinje, om vi får kalla den så, finns kvar i våra landskapsgränser utom just här i Haverö.

Någoting liknande kan ha hänt i Härjedalen. Hälsingelagens landamäre har ett gränsknä i Älvros, dvs. sammanflödet av Norderälv och Ljusnan, och på just denna plats byggdes så småningom Älvros kyrka. Den är visserligen inte omtalad förrän 1589 och Älvros har en något senare koloniseringshistoria än Haverö så det kan knappast ha funnits underlag för en kyrka på 1200- eller 1300-talet, men ett kapell på platsen kan gott tänkas under senmedeltiden och att Hälsingelagens gränslista väckt tvistigheter ända in på 1400-talet finns dokumenterat.

Här har vi alltså modellen klar. Uppförandet av en manifest byggnad innebär i sig att man tillför ett mått av centralitet och kan därmed upphäva en plats karaktär av gräns, i synnerhet där bygdeskiljande skogar inte gör gränsen naturlig, men sannolikt även på utmarken för att hävda kontroll över dess resurser. Gränser har i allmänhet respekterats under många hundra år i Norden, men vi finner alltså exempel på att de också skall ses som dynamiska företeelser som har manipulerats.

OCH ÄNNU EN

Svenska rikets medeltida östgräns, den mot Novgorod, har debatterats kanske mer än någon annan. Traktaten finns i tre olika avskriftsversioner, en på svenska, en på ryska och en på latin, som något skiljer sig från varandra, vilket har gett upphov till bristen på överensstämmelse

i tolkningarna. Äldre forskning såg dock i huvudsak en gränslinje från Systerbäck på Karelska näset mot nordväst upp till Bottenviken. Gränsmärkena var naturliga och de låg, längs större delen av sträckan, mildtals isär. Till uppfattningen om denna gränslinje slöt sig i huvudsak Jarl Gallén (1968), men han införde ett nytt viktigt element i diskussionen; han hävdade att den svenska sidan åtnjöt rättigheter öster om linjen. Undersåtar i såväl Sverige, som Novgorod och Norge hade rätt till ett utmarksutnyttjande i området mellan Bottenviken, Vita havet och Ishavet. Denna uppfattning har sedermera i stort sett godtagits.

Med tiden kom alltfler inlägg i debatten. Till de för oss intressanta bidragen bör framhållas Seppo Suvantos förslag att gränser i en arkaisk, förlinjär form egentligen är för-statliga, dvs. att de kan ha uppkommit utan regleringar och överenskommelser på riksnivå (1986, ref. efter Taavitsainen 2004).

En milstolpe sattes 1991 då Jarl Gallén och John Lind presenterade sin om- och samtolkning av Nöteborgsfredens gränsöverenskommelse 1323. Enligt dem reglerar gränsöverenskommelsen det gemensamma utnyttjandet, från såväl svenska som novgorodiska rikets sida, av ett enormt område i nuvarande östra och norra Finland och nuvarande ryska Karelen, medan en egentlig gränslinje endast fastlades längst i söder på Karelska näset (Gallén & Lind 1991). Kimmo Katajala (2006) har i princip anslutit sig till uppfattningen, men understryker att det var fråga om två konceptuellt linjära gränser, en rysk till Bottenviken och en svensk till Vita Havet.

Denna tolkning har debatterats flitigt, men har också vunnit viss anslutning, inte minst från arkeologiskt och onomastiskt håll. Taavitsainen har visat hur denna överenskommelse egentligen stadfäster ett gemensamt nyttjande redan i korstågstad, som visas i artefaktspridning och ortnamn (Taavitsainen 1994; 2004).

GRÄNSLANDET SOM GEMENSKAP OCH LIMINAL ZON

Hastings Donnan och Thomas M. Wilson, i deras översikt av den antropologiska forskningen om moderna statsgränser, framhåller att den minst studerade och sämst förstådda aspekten av statsgränser är den kulturella (Donnan & Wilson 2001:11). Ändå är ganska mycket gjort. Inte minst den post-koloniala vetenskapliga litteraturen har varit en ögonöppnare för oss i ifrågasättandet av nationella identiteter och kulturella värden. Det är just i gränslanden, skriver Homi K. Babha, som dessa ständigt omförhandlas (Babha 1994:2). Den post-koloniala

litteraturen lär oss förstå gränslanden i hybriditetens och liminalitetens nya ljus.

Inom arkeologi och kulturhistoria är inte mycket utträttat. Det som har utträttats har oftast skett inom ett processuellt förståelseparadigm, som förstod gränser som skiljen mellan slutna system, vilket kan sägas ha en förhistoria inom antropologins funktionalistiska paradigm. Det är metodiskt relativt enkelt att utföra sådana studier. Frågan är bara om de är relevanta för förståelsen av en gången verklighet. Att studera gränser som liminala zoner där t.ex. interetniska relationer skapas, förhandlas, manipuleras och reproduceras, eller där en hybridiseringsprocess skapar nya kulturella konstruktioner, är betydligt svårare och kan vara en orsak till att det relativt sällan prövas.

Just den här aktuella gränsen har dock varit föremål för ett arkeologiskt intresse, som skulle kunna länkas till ett post-kolonialt paradigm. Anders Andréns undersökning av den kulturella koherensen, i området på båda sidor om den gamla svensk-danska gränsen, handlar om skapandet av nya, liminala identifikationer, om sociala nätverk på tvärs över makroskalans hävdande av gränser (Andrén 2000).

Andrén söker ge en bakgrund till de s.k. bondefreder som är kända från gränsområdet från nästintill varje svensk-danskt krig mellan 1381 och 1676. Det var ibland öppet förhandlade, ibland hemliga överenskommelser mellan menigheter på lands- eller sockennivå, som stipulerade inte bara ömsesidig fred och fortsatt handel och vidmakthållna kommunikationer, utan också en vägran att kriga ”utrikes” och t.o.m. att försöka hindra det egna rikets trupper från att falla in i grannprovinserna. Det har diskuterats om dessa bondefreder egentligen var bondemenigheternas överenskommelser eller om det egentligen var den lokala aristokratin som slöt frederna i böndernas namn. Den senare uppfattningen togs fördes i synnerhet under 1960- och 1970-talet. Senare har emellertid böndernas medverkan framhållits på nytt, inte minst av Andrén själv.

Den bakgrund han söker teckna är en av gemensamma kulturella parametrar, med högloftsstugan som ikonisk representant. Denna gemensamma kultur skall enligt honom ha växt fram i samband med den högmedeltida kolonisationen av de stora skogsområden som tidigare skilde landen från varandra, en kolonisation som redan från början var marknadsberoende och i nära kontakt med Skånelands kuststäder. Själva högloftsstugan – det äldsta arkeologiska belägget är från Halmstad (Augustsson 1986) – förklarar han som en ursprungligen urban hybrid mellan nordligt och sydligt byggnadsskick som fick spridning ut i dessa danska städers handelsområde. I gränslandet har alltså liminaliteten skapat en transregional identifikation och samhörighetskänsla.

EN SAMMANFATTNING SÅ LÅNGT

När vi befattar oss med problem kring medeltida gränsläggning så befinner vi oss således i ett för-territoriellt skede. Gränsen går alltså vid denna tid mellan den ene furstens bortersta undersåte och den angränsande furstens dito. Därav följer att en gräns i praktiken egentligen är yta snarare än linje och att gränsproblematik är oupplösligt förbunden med bebyggelseproblematik och statsbildningsproblematik.

Vidare har vi noterat att de högmedeltida gränsöverenskommelser som fanns aldrig fastlade gränsen i detalj i terrängen. De bestod endast av mer eller mindre glesa punkter. Därmed kunde de med lätthet utsättas för manipulationer så som tycks ha skett i nedre Norrland.

Vi har också noterat att en gräns aldrig representerades i bild, sällan i skrift. Detaljerna i en gräns traderades muntligt på lokalnivå i en form som är analog med itinerariet, och ofta nog var också gränsläggningen ett itinerarium. Vi kan därmed rimligen anta att detaljerna i en gränsträckning så gott som alltid var en angelägenhet för lokalbefolkningen – föranlett av ev. tvister i resursutnyttjandet – medan man på riksnivå enbart intresserade sig för vilka skattskyldiga undersåtar den inringade. Trots Holms (2003) kritik framstår därför antagandet som sannolikt att våra medeltida nordiska riksgränser, så som de är kända som tänkta sträckor mellan angivna punkter, ursprungligen var regionalt slutna överenskommelser som monarkerna fann bekvämt att kompilera då skatteunderlaget skulle sammanställas.

Vidare visar Andréns undersökningar att våra nordiska medeltida riksgränser snarast bör ses som liminala zoner där möten, utbyten och t.o.m. känslor av samhörighet och solidaritet kunde äga rum. Lars-Olof Larsson (1999b:36) har i en retorisk paradox betecknat denna gränsbygd som ”gränslöst land”, vilket kan gälla som en god karakteristik i det här diskuterade perspektivet. Det kan därmed vara dags att närmare presentera källorna och diskussionerna gällande den dansk-svenska riksgränsen över Sydsvenska höglandet.

BEBYGGELSEBILDEN

För att kunna bedöma den medeltida bebyggelsen i undersökningsområdet är det väsentligt att kontrastera kunskapen om det vikingatida bebyggelsemönstret med den om 1500- och 1600-talets bebyggelse som den framkommer i de skriftliga källorna.

Den vikingatida situationen i Göinge är väl genomgången av Anne Charlie (1994). Möre har behandlats i E22-projektets slutpublikation

av ett flertal författare (se t.ex. Anglert 2001). En generell bild för hela gränsområdet har föreslagits av Fredrik Svanberg (2003). Makroperspektivet har tidigare givits av Hyenstrand (1984) och Callmer (1991). För Kronobergs län finns bebyggelsebilderna kring millennieskiftet 1000 sammanställda hos Larsson (1999a: 68). Särskilt de paleoekologiska resultaten från Hamneda-projektet (Lagerås 2000), vägprojekten i Stobytrakten (Lagerås 2002) och från det här aktuella vägprojektet i Örkelljunga–Fagerhult (Lagerås 2007), har varit av stor betydelse.

Smålands museums undersökningar under senare år har också visat sig mycket betydelsefulla. Medeltida kolonat-bebyggelse, som hade goda kontakter med städerna på Skånes och Hallands kuster, har blivit föremål för undersökning, men även förhistoriska resultat är väsentliga. Nyupptäckta romartida gravar i Lagandalen uppvisar karaktäristika, som indikerar ett sammanhang med Halland, snarare än Finnveden. Detta är ett resultat som visar att den senare gränsen inte får tas för given (Skoglund 2007). Undersökningarna i Markaryds kommun pekar således på en fast bosättning redan vid denna tid, vilket också ifrågasätter bilden av ett medeltida kolonisationsområde, i alla fall just där.

Forskningen har lyckats belägga en spridd och expanderande bebyggelse i skogslandet under första årtusendet av vår tideräkning. Bosättningarna uppe på moränmarken övergavs dock oftast vid årtusendets mitt, eller senast vid övergången mellan vendeltid och vikingatid (Hamneda) och en bebyggelsekontraktion till siltmarkerna i dalgångarna är tydligt märkbar. Inom stora områden av det blivande gränslandet tycks emellertid bebyggelse även från äldre järnålder saknas. Så är fallet i t.ex. nordligaste Norra Åsbo härad och (med förbehåll för en fornminnesinventering med längesedan svunnet bäst före datum) i Blekinges norra skogsbygder.

Det är utifrån detta relativt säkert att påstå att den zon, genom vilken den senare riksgränsen kom att löpa, generellt sett under vikingatiden var tom på fast bebyggelse. Ingenstans utom längst ute vid Kalmarsundskusten finns belagd vikingatida bosättning inom 10 km på vardera sidan från den blivande gränslinjen och oftast är avståndet ännu större. En försiktig gardering måste dock göras, förutom för Markaryd, även för Visseltofta socken där det i ljuset av tillgängliga fornlämningsdata förmodas att en begränsad vikingatida bebyggelse kan komma att påträffas (A. Carlie, muntl.). Någon färdigbildad socken i den omedelbara gränszonen kan vi nog inte räkna med i gränsbildningstid; Visseltofta kyrka har ansetts kunna komma ifråga i en sådan diskussion, men den sannolikt ursprungliga takstolen i kyrkan har nyligen dendro-daterats till 1400-talet (B. Sundnér, muntl.).

Forskningen har numera en relativt klar bild av bebyggelsen i nordligaste Skåne under tiden närmast efter medeltidens slut. Så när som på några få, mycket små byar, bestod den uteslutande av spridda ensamgårdar. Dessa ensamgårdar hade dock oftast flera brukare. Sten Skansjö, som har studerat bl.a. Jordrevningsprotokollen från 1671, har inom ett helt skattehemman i Östra Ringarp funnit sju åbor och fem utbyggen, således 12 hushåll på ett och samma kamerala hemman (Skansjö manus).

Jordnaturen var övervägande kronojord. Ett kronolän om ca 30 gårdar fanns under senmedeltiden i Norra Åsbo härad och detta liksom begreppet ”Konungs Örken” i nordöstra Göinge antyder möjligheten av en kolonisation på kungligt initiativ (jfr Skansjö 1997; Ödman 1997; 2001; Ödman manus). Kronolänets gårdar bildar ett bälte längst norr ut mot gränsskogen.

Under perioden från vikingatidens slut fram till de demografiskt användbara skriftliga källorna har alltså en betydande kolonisation av skogslandet ägt rum. Vid vikingatidens slut var det blivande gränslandet skogklätt. Endast ett fåtal små svedjor här och där i skogarna vittnade om en begynnande odling, så t.ex. vid Grisavad i Örkeljunga. Uppe vid gränsen är emellertid bebyggelseetableringen entydigt ett 1200-talsfenomen. Den första etableringen var rent agrar, det är först senare som annan utmarksproduktion, främst järnframställning, blir av betydelse. Det är även intressant att notera att några av dessa bebyggelser inte tycks beröras i nämnvärd utsträckning av agrarkrisen under 1300-talet. Åtminstone finns ingen direkt korrelation mellan ödeläggelse och jordmån (Lagerås 2007:74ff).

I stora delar av Blekinges skogsbygd har vi dock att räkna med en förskjutning i tid. Här tycks den huvudsakliga vågen av kolonisateurer ha börjat röja skog först mot medeltidens slut och under 1500-talet (Persson 2003:52; Anglert 2003).

Något åkerbruk som har varit tillräckligt för försörjningen kan dock knappast ha funnits i norra Skåne och norra Blekinge. Att odla jorden var en bisyssla till främst boskapsskötsel, småningom också slöjd, timmerförsäljning, tjärframställning, och järnframställning. De äldsta dateringarna för järnframställningen i området kan möjligen dras ner i sent 1100-tal (Ödman 2001), men de allra flesta daterade järnframställningsplatser ligger i senmedeltid och 1500-tal. Tjärframställningen kan inte beläggas riktigt lika tidigt som järnframställningen, men detta kan vara fråga om en forskningslakun.

Ödman har trots dessa dateringssvårigheter hypotetiskt föreslagit att Kongens Örken i norr redan kring 1200 har regionaliserats näringsmässigt, så att järnframställningen främst återfinns väster om

Helge å och tjärframställningen öster därom (2001). Hypotetiskt kan vi alltså säga att vid samma tid som de danska och svenska rikena hade börjat konsolideras efter 1100-talets svårigheter, så hade kolonisationen av utmarken fått momentum och de typiska utmarksnäringarna för området hade börjat etableras. Det kunde alltså ha uppstått ett behov hos centralmakterna för en gränsläggning.

Av intresse i sammanhanget är den granskning av ”riksbildningsprocessen” som Anna Lihammer genomfört i sitt nyligen framlagda avhandlingsarbete. Framför allt avsnittet om Blekinge (Lihammer 2007:93–142) är betydelsefullt. Hon framhåller dels att Blekinge inte kan ses som ett område med gemensam identitet under äldsta medeltid, utan snarare som ett antal av varandra relativt oberoende småbygder, dels att ett inlemmande i en dansk riksenhet har kommit relativt sent, tidigast kring mitten av 1100-talet – och då handlar det om de östblekingska *central*bygderna. Vi kan notera att detta relativt väl sammanfaller med Mats Anglerts uppfattning om Möres inlemmande i en svensk riksenhet (Anglert 2001).

LANDAMAERI I

Som ett addendum till Äldre Västgötalagen, vilkens äldsta handskrift anses ha tillkommit kort efter 1281, finns en gränslista, som kallas Landamaeri I inom den historiska forskningen. Den finns även i fem andra, yngre avskriftsversioner. Denna text utger sig för att dokumentera en gränsläggning mellan Sverige och Danmark genomförd under kungarna Emund slemme från Uppsala och danske kung Sven tjuge-skägg (tveskägg).

I listan nämns sex gränsmärken. Det första, *Snutruase*, är något osäkert, men har tolkats vara någon av ett antal föreslagna platser, som alla ligger i eller nära gränsknäet i nordöstra hörnet av Fjäre härad, alternativt i den trakt där Viske, Himle och Marks härader möts. Nummer två *Danabaek*, tre *Kirkiu sten* (enligt Codex Wormianus, som Sawyer anser tillförlitligast, men som troligen skall vara ett *Kinna sten*) och fyra *Uraksnaes*, är säkrare identifierade som Dannesten ca 35 km nordost om Varberg, Rödesten i järnvägslinjen mellan Halmstad och Nässjö, respektive Vrångsnäs i sjön Frillen. Den femte *Huite sten*, har vållat stor debatt (se nedan), medan den sista *Brimsaes sten* tydligt anges stå mellan Blekinge och Möre, vid Bröms vid Kalmarsund.

Den ”moderna” diskussionen kring detta dokument inleddes 1911 med Lauritz Weibulls *Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000*. Denne källkritikens portalgestalt hade inga svårigheter

med en datering till 1000-talet, trots att de båda nämnda kungarna Emund slemme och Sven tjugeskägg bevisligen inte var samtida. Detta faktum hade Henrik Schück (1914) fräckheten att påpeka, var- efter Curt Weibull (1917) kastade sig in i striden till broderns försvar, genom påpekandet att texten var en notitia som hade urkundens karaktäristika men enbart var ett stöd för minnet, varför man inte behövde vara så noga med detaljerna i en avskrift från 1200-talets slut. Weibullianerna kom att bygga upp en omfattande argumen- tation och Schücks invändningar stod länge utan efterföljd. Ivar Lind- quist (1941), Gerhard Hafström (1942), Sten Körner (1962), Josef Svennung (1966; 1969) och andra har alla funnit att en tidsfästning till 1000-talet är oförvitlig.

Huvudargumentet har varit att tillnamnen slemme och tjugeskägg inte kan ha stått i en ursprunglig överenskommelse – vilket de natur- ligtvis har rätt i – varför Sven måste syfta på Sven Estridsson, och dateringen kan därmed inringas till åren kring 1060. Ingen tycks ha kommit på att dessa tillnamn lika väl kan vittna om att texten inte har med 1000-talet att göra alls, utan är ett falsifikat.

Ingen, förrän Peter Sawyer presenterade en nytolkning i festskrif- ten till Olaf Olsen (1988). Sawyer säger i korthet att eftersom samtliga avskrifter nämnde både Emund slemme och Sven tjugeskägg så måste alla ha skrivits av från samma felaktiga källa och om en 1000-tals- notitia existerat så måste den ha funnits som text så länge att man har hunnit blanda ihop Svennerna tveskägg och Estridsson, och detta bor- de ha avsatt andra spår. Alltså har något hypotetiskt original aldrig ex- isterat. Texten har tillkommit under 1200-talets första hälft. Den bör ha upprättats i danskt intresse, enligt Sawyer, som också klart identi- fierar den som en beskrivning av Hallands gränser. Omnämmandet av Brömse sten ser han som ett danskt anspråk på Blekinge vilket ännu i början av 1200-talet inte skulle ha varit någon självklarhet, därav en avsiktlig antedatering med åtföljande kronologiska misstag.

Denna blindhet, som först en engelsk forskare skulle komma att avslöja, kan tyckas förbluffande idag. Man skall dock komma ihåg att den historiska forskningen under 1900-talets första hälft verkade inom nationalstatens förståelseparadigm. Detta paradigm har sannol- igt påverkat uppkomsten av en blind fläck hos historikerna.

Weibulls ande (eller Emund slemmes?) svävar dock ännu över gränsskogen. Lars-Olof Larsson tycks inte ha tagit intryck av Sawyers omdatering utan vidhåller ännu 1999 att gränsläggningen skett om- kring 1060 (Larsson 1999a:75).

Sökandet efter gränsmärkena har i generationer engagerat såväl professionella forskare som s.k. fritidsforskare. Det är inte alltid

självkärligt vilka bidrag till diskussionen som är de värdefullaste. Sökandet kunde ibland ges rent komiska övertoner, som t.ex. på 1930-talet då en ung Gerhard Hafström ”efter flera timmars grävande” påstod sig ha återfunnit den försvunna Brömse sten på en dryg meters djup (Hafström 1934). Till hans försvar skall dock sägas att han senare skrev: ”Försök att återfinna Brömse sten har icke lett till säkra resultat” (Hafström 1984 [1942]:14).

Vitasten har tidigare av Hafström föreslagits vara den plats där Möre, Varend och Blekinge möts (Hafström 1934), vilket Larsson (1964:15, not 15) har funnit osannolikt. Sedan Josef Svennung (1969) identifierade en sten vid Healt i Skånes-Fagerhults socken, nära mötet mellan Finnveden, Skåne och Halland, som Vitasten har emellertid diskussionen avstannat. Svennung tog upp en diskussionslinje från utgivaren av *Sveriges traktater med främmande magter*, Olof Simon Rydberg, vilken ansåg att stenen borde vara att finna i denna trakt, ett antagande som Hafström uttryckligen avvisat. Numera tycks de flesta anse Svennungs förslag som plausibelt.

Varför Smålands långa sydgräns inte nämns i Landamaeri har av t.ex. Larsson förklarats med att ”de skogsbygder som avskilde Syds-måland från de danska landskapen bildade ett naturligt gränsområde och gjorde en närmare bestämning av gränsen överflödigt” (Larsson 1964:15). Alternativt ser han orsaken i att Varend ännu inte hade inordnats i riksgemenskapen när gränslistan upprättades.

Larsson har rätt i att någon närmare bestämning inte behövdes, men det är inte därför gränslistan hoppar från Vitasten till Brömse sten. Inte heller kan detta hopp kopplas till något, relativt färskt, danskt anspråk på Blekinge, som Peter Sawyer hävdar. Landamaeri är nämligen uteslutande en beskrivning av Hallands gränser, inte riksgränsen i sin helhet och förankringen i det sista gränsmärket Brömse sten är att se som en formel. Denna typ av formel finns i flera andra fall från just 1200-talets Norden. Vi kan konstatera att det är på just detta sätt som Jämtlands och Härjedalens gränser mot de svenska landskapen omnämns; gränsmärkena ligger relativt tätt längs den gräns man beskriver och sedan görs ett jättehopp ner till gränsens slutpunkt. Så är fallet i ”Svegsbrevet” från 1267–82, så är fallet även i Hälsingelagens landamäres som hoppar från den punkt där Dalarna, Hälsingland och Härjedalen möts ner till Kungahälla.

Betydelsen av Landamaeri I för förståelsen av Skånes och Blekinges nordgräns är således synnerligen marginell. Det enda vi kan anta är att det bör ha funnits en gränsöverenskommelse även gällande detta avsnitt, och vid ungefär samma tid. En sådan skymtar också i det Landamaeri-dokument som har kopplats till Tiohäradslagen. Det

finns bara i en avskrift från ca 1500, men anses av flera forskare ha bilagts en tidig kodifiering av Tiohäradslagen. Detta Landamaeri anger 34 gränsmärken från Ölands södra udde till Hallandskusten. De flesta av dem, 21 stycken, beskriver gränsen mellan Småland och Blekinge. Identifieringen av dessa gränsmärken har vållat diskussion, och de anses fortfarande som svårtolkade. Curt Härenstam (1946) var den förste som försökte, men Gerhard Hafström (1965:59) tillbakavisade flera av dessa tolkningar och satte studenterna i sitt rättshistoriska seminarium i Lund att försöka identifiera dem i fält. Enligt Hafström kunde alla utom 5 säkert identifieras och de var i de flesta fall identiska med gränslistorna från 1500- och 1600-talet.

Förutom denna svårtolkade gränslista finns endast enstaka belägg i diplom-materialet från högmedeltid, vilket i och för sig för oss stärker antagandet att en uppfattning om Skånes och Blekinges gränser, liknande den halländska, måste ha funnits. I maj 1308, t.ex., nämns ett platsnamn som liggande på gränsen mellan svenska och danska rikena. Det är "Esringe beck", där (enligt ett stillestånd som slöts mellan Erik Menved och de svenska hertigarna Erik och Valdemar vid Berga i Småland) parterna skulle sammanträffa senare under året för ett nytt fredsmöte (Dipl. Dan. 2. r. 6. nr 125; Skansjö 1997:73). Platsen är inte identifierad, men eftersom den uppges ligga mellan Markaryd och Örkelljunga, och vi kan förmoda att den ligger invid en då befintlig vägsträckning, så bör denna bäck vara att söka längs gamla Riks-1:an, eller "Kungsvägen". Det finns emellertid flera bäckar att välja på, så vi behöver inte förutsätta att det är Ogilla kulle, vid den nuvarande länsgränsen, som nämndes i gränslistan 1554 och där man möttes för gränsrannsaking 1603 (Karlsjö 1995:31).

Av stor betydelse har den grupp av fritidsforskare varit, som utgått ur den sammanslutning av äldre orienterare som kallar sig Skogskarlarernas klubb. De har under många år idogt gått upp hela gränssträckningen, precis som man gjorde i senmedeltidens gränsrannsakingar, och de har publicerat sin möda i ett par volymer, varav den om Skåne- och Blekingegränsen (Karlsjö 1995) har kommit till nytta i detta arbete.

1550-TALET'S GRÄNSLISTOR

1554 möttes i Älvsborg kungarna Gustav Vasa och Kristian III. Det var meningen att båda skulle medföra en gränslista över riksgränsen för jämförelse. Endast Gustav Vasa hade med sig en sådan, upprättad på hans order 1553–1554. Kristian III lät emellertid påföljande år, 1555, upprätta en dansk lista. Dessa båda dokument (Styffe 1848;

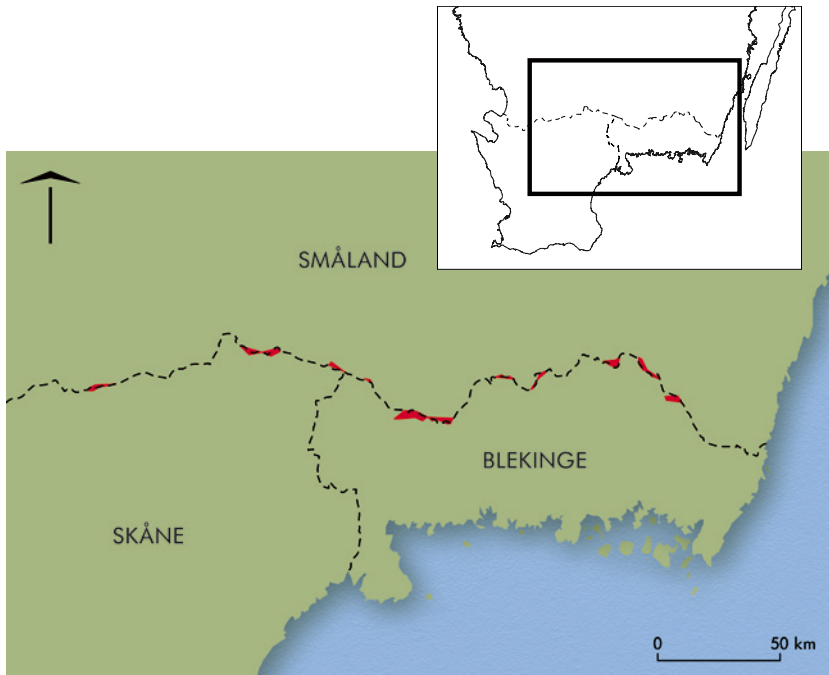

Fig. 53. Områden där 1555 års danska gränslista avviker från 1554 års svenska.

Fig. 54. Öster om Mörrumsån fanns meningskiljaktigheter kring gränsens dragning. Upp till 2 km kunde skilja mellan de utpekade gränspunkterna.

Regnar 1982; Karlsjö 1995; Persson 2006) är de äldsta tillförlitliga urkunder som talar om riksgränsens sträckning. Vid en jämförelse mellan listorna (se en utmärkt tabellarisk sammanställning hos Karlsjö 1995:23–29), åskådliggörs ett antal tvister om gränsens sträckning. En gränskommission 1603 sattes att utreda dessa (Styffe 1848). Detta utgör ett kompletterande material.

Stefan Persson (2006) har hävdats att det är först vid denna tid som gränsens exakta sträckning får rikspolitisk betydelse. Han antyder även att det är först vid 1500-talets mitt som vi kan se belägg för en riksidentitet hos allmogen, även om den lokala identifikationen förblir viktigast.

Tillsammans upptar de tre gränslistorna 197 gränspunkter längs Skånes och Blekinges nordgräns. Överensstämmelse mellan 1554 års svenska och 1555 års danska lista finns på 20 punkter längs Skånegränsen och 33 punkter längs Blekingegränsen. Många av de övriga punkterna skiljer sig åt utan att egentligen indikera tvister; det kan helt enkelt röra sig om vilka platser man valde att tradera som gränsmärken på båda sidor om gränsen. I ett antal fall finns dock meningskiljaktigheter. Särskilt tydligt är detta kring Björnhult i Härlunda socken, i ett stort område mellan Mörrumsån och Mieån, ett litet område mellan sjöarna Nätterhövden och Sidlången i Vissefjärda socken, ett område öster om Lyckebyån vid Fur och ett annat längre nedströms Lyckebyån strax norr om Bjuraby (Karlsjö 1995, passim).

Riksgränsen kom aldrig att fastställas i detalj så länge som den existerade. De sista oklarheterna kring sträckningen utreddes först på 1700-talet av svenska lantmätare. I perspektiv av det herravälde som de dynastiska staterna utövade under 1500- och 1600-talet saknade emellertid dessa tvister all betydelse. Några konflikter om strategiska punkter eller om ”skatteunderlaget” fanns knappast. Konflikterna rörde främst utmarksutnyttjandet och var alltså en realitet främst i allmogens perspektiv, hos vilka riksgränsen egentligen inte var åtskiljande utan liminal. Även om Gustav Vasa erbjöd sig som Skånelandskapens regent och tidvis ockuperade Blekinge, kan alltså i stort sett sägas att 1554 och 1555 års gränslistor avspeglar en konsensus mellan danska och svenska kronan om gränsens sträckning.

MANIFESTA MANIPULATIONER

Hur har denna vindlande gränslinje bildats? Det är på intet sätt självklart att den skulle komma att ligga där den låg när man på Gustav Vasas tid dokumenterade den. Utgångspunkten är ju att längs den

Fig. 55. Karta över gränsområdet mellan Skåne, Blekinge och Småland, med "skattelador" markerade. 1. Gåsenabben, 2. Hörneborg, 3. Losborg, 4. Skeingeborg, 5. Vittsjöborg, 6. Örkejlunga, 7. Sjöboholm och 8. Tårsjö. Efter Ödman 2000:10.

blivande gränsen kan urskiljas ett flertal samhällen med regionala särdrag, men som också har stått i flitig kontakt med varandra och med samhällen utanför området (Svanberg 2003). Dessa samhällen har inte definierats utifrån några gränser utan ifrån identifikationsmarkeringar. Om man undviker teleologiska resonemang så kan man inte säga att det var självklart att några av dem skulle bli "svenska" och andra "danska".

Vi har också förstått att de äldsta gränsöverenskommelserna i området kan ha varit regionala, slutna när den fortlöpande kolonisationens potentiella konflikter om resursutnyttjandet i utmarken har nödvändiggjort dem. Det är emellertid andra krafter som har skapat en sammanhängande riksgräns.

Av flera skäl kan vi redan nu sortera bort östnordiska modellen med stora gemensamt utnyttjade områden. De kulturella, näringsgeografiska och samhälleliga förhållandena är allt för annorlunda för

att vi skall ha något att lära därifrån. Däremot kan det vara av intresse att hämta inspiration från den svensk-norska riksgränsen i mellersta Skandinavien.

Vi har sett hur man i Norrland har lyckats manipulera gränslinjen mellan den norska respektive svenska kronans anspråk genom att bygga kyrkor på angivna gränspunkter. Finns i området kring den blivande dansk-svenska riksgränsen något motsvarande material att analysera?

För det första har vi inte någon dokumentation av en alternativ gränslinje, annat än på några få, relativt betydelselösa punkter (se Karlsjö 1995). Vi har alltså inte någon kunskap om vad som kan ha gjorts obsolet genom en eventuell manipulation. För det andra finns inga kyrkobyggnader, eller andra manifesta byggnadsverk, som ligger på eller invid gränspunkterna. De få medeltida kyrkor som finns i området torde ha byggts under 1200-talet eller senare varför dessa sockencentra inte kan sägas ha betydelse för gränsens exakta sträckning.

Det finns dock ett annat källmaterial som till delar har varit känt av forskningen sedan länge, men som har sammanställts som en kategori av särskild betydelse först av Anders Ödman. Han har identifierat ett antal mer eller mindre kvadratiska vallanläggningar i norra Skåne och Blekinge, vilka han har preliminärt daterat till början av 1200-talet och vilka han har tolkat som danska kronans ”skattelador” (Ödman 1997; 2001:43ff; 2002:86f).

Det rör sig i första hand om en anläggning i Loshult socken i Göinge, kallad Seffre skans (en anläggning endast ca 150 m väster om 1300-talsborgen Losborg och alltså inte den anläggning en dryg km söderut som på Ekonomiska kartan kallats vid detta namn; Ödman, manus), en i Kyrkhults socken i f.d. Villands härad, numera i nordvästra Blekinge kallad Hörneborg och en i Sillhövda socken i östra Blekinge, kallad Gåsenabben. De båda förstnämnda av dessa anläggningar är kvadratiska och de mäter ca 25×25 m respektive ca 20×20 m. Gåsenabben, är otydligare i sin form. Denna anläggning, på en ö i sjön Elten, har en närmast rund husgrund (Fig. 55).

Ödman har till denna grupp även kopplat det äldsta skedet på Vittsjö borg som genom dendrodateringar givits byggnadsåret 1210, liksom en vallanläggning vid Gamleholm i Tåssjö socken, nära borgruinen Rösjöholm. Det är dock ovisst om dessa anläggningar hör till samma grupp som de tre östliga. Ödmans underlag för att inkludera det äldsta skiktet på Vittsjöborg är således överensstämmande dateringar med Hörneborg. Hur Vittsjö-anläggningen sett ut, mer än att den varit timrad, är ovisst.

Anläggningarna avvisas av Ödman som egentliga borgar. De saknar t.ex. en användbar borggård. Han tolkar istället de delvis kallmurade grusvallarna som fundament för stora timrade byggnader av

något slag, vilka knappast har varit försvarbara, men av storleken att döma onekligen mycket manifesta i sin omgivning.

Funktionen är oviss. Ödmans föreslagna koppling till områdets järn- och tjärproduktion är fullt plausibel (det skulle således kunna röra sig om magasinsbyggnader), men benämningen skattelador kan diskuteras. Någon fast bebyggelse, särskilt vad gäller norra Blekinge, kan i nuvarande kunskapsläge inte påvisas, varför det knappast har funnits någon befolkning att beskatta i dessa perifera lägen.

De tre östliga, mer entydiga, anläggningarna har emellertid en sak gemensam som tidigare inte har påpekats. Runt dessa platser kröker nämligen den under 1500-talet dokumenterade riksgränsen på ett mycket iögonfallande och annars svårförklarligt sätt. Det som skulle bli Loshults och Sillhövda socknar skjuter in i Småland och i fallet Kyrkhult buktar gränsen ut mot den lilla bygden runt kratersjön Mien på Varendssidan, som kan ha börjat bebyggas vid den tid som de manifesta magasinsbyggnaderna uppförs.

Anläggningarna ligger inte långt från gamla vägsträckningar. Seffre skans ligger nära den gamla Loshultsvägen, som leder från Osby mot Stenbrohult i Varend. Att denna skulle ha varit väsentlig under medeltiden har emellertid tillbakavisats av Lars-Olof Larsson (1963) i en tidig artikel. Han vill istället ge företräde åt en gränspassage ca 11 km österut där en väg från Glimåkra till Virestad (den s.k. Allbovägen) passerar gränsen och där gränsmärket Bråtabäck, som är ett av de gränsmärken som definierade Tiohärads lagsaga, återfinns. Bråtabäck skulle syfta på bråtar som anlagts över vägen för att hindra gränspassagen.

Hörneborg i Kyrkhult ligger invid den viktiga vägen från Näsium mot Urshult i Varend, väl känd sedan medeltiden (Larsson 1963). Gåsenabben i Sillhövda ligger inte så långt från en gammal landsväg från Lyckeby mot Vissefjärda. Det finns ett Bråtabäck även här i närheten, ca 3 km mot nordost invid sjön Yen. Analogt med Larssons resonemang om Loshult, bör en gränsövergång här ha kunnat vara ett alternativ till den vid Furs bro, innan Lyckebyvägens utbyggnad på 1600-talet (jfr Larsson 1963:119).

Gåsenabben, som morfologiskt inte ansluter lika väl till gruppen, är emellertid intressant i sammanhanget för sin geografiska närhet till ett tidigt omnämnt gränsmärke. Ett diplom från 1349 anger *Sidholangsænda*, alltså sjön Sidlångens (omedelbart väster om Elten) sydspets som gränsmärke mellan Konga och Blekinge (Karlsjö 1995:5f). Här uppdagade jämförelsen mellan 1554 och 1555 års listor en liten gränstvist; danskarna hävdade en nordligare linje mellan sjöarna och ville alltså göra 1349 års gränsmärke obsolet.

På den småländska sidan finns egentligen inga motsvarigheter till de magasinsliknande kvadratiska anläggningarna från denna tid, om dateringen till 1200-talets början visar sig hålla. De förmodade sätesgårdarna Blidingsholm och dess ev. föregångare motten vid Hönshylte, har daterats till tiden efter 1300. Detsamma gäller Växjöbiskopens Bosholme och, i samma vik av Åsnen, Hake slott, möjligen en kunglig anläggning. Alla dessa fyra anläggningar var troligen permanent bebodda (Lovén 1996:242, 327, 399f, 412f). En biskoplig gård i *Hwaem* (Vembo) socken, dvs. i Urshult är känd sedan 1290.

Den ovanligt iögonfallande framstöt mot sydväst som det svenska territoriet gör i trakten av Markaryd, förklaras bäst utifrån det nyligen konstaterade förhållandet att den fasta bosättningen där har anor sedan romersk järnålder, en mycket begränsad bygd som i brist på nära grannar i söder eller väster har kommit att identifiera sig med Finnvedens bygdegemenskap och småningom kommit att räknas dit (de "halländska" dragen i gravmaterialet antyder dock att mer forskning är av nöden). Den medvetna aktionen för att manipulera gränsdragningen till egen fördel, tycks således vara en riksdansk företeelse utan motsvarigheter på den andra sidan.

Ödman (1997:40) spekulerar i förekomsten av fler, ännu oupptäckta anläggningar av samma slag och att man borde leta i t.ex. Örkened. I det här framförda tolkningsperspektivet borde en sådan sökning snarast behöva inledas kring t.ex. Öljuhult eller Tjurkhult i Blekinge (kanske troligast i närheten av den gamla Ronnebyvägen från Tingsryd mot kusten). Någon borganläggning eller magasinsgrund som kan vara medeltida är ännu inte känd från den bygden.

Samtliga anläggningar ligger långt norr om en tänkt rak linje dragen från (Svennungs) Vitasten till Bröms och långt norr om den dokumenterade fasta bygden vid vikingatidens slut. De har därigenom genom sin inneboende "centralitet i miniatyr" hävdad danska intressen långt upp emot de bygder som den svenska kronan lyckades knyta till sig. Dessa manifesta byggnader ute i Kongens Örken uppfyller alltså väl kriterierna för byggnadsverk uppförda i gränsmanipulerande syfte. Det är fullt möjligt att detta var den primära orsaken till deras placering på just dessa platser, medan ev. funktioner som magasin eller "skattelador" var av sekundär betydelse.

Det finns emellertid ytterligare en anläggning som bör behandlas i denna diskussion. Det är den mycket märkliga, och i sitt närmaste sammanhang mycket udda, Skeingeborg, som har daterats till ungefärligen samma tid, kring 1200. Borgen, som ligger i Verums socken intill gården Björkeberga, var en perfekt oktagon som ännu kan ses i stående murar ute på Borgön.

Ödmans sammanställning av tidigare forskningsinsatser och egna undersökningar, ger inga helt entydiga svar på frågor om datering, byggherre och funktion, men den har gett underlag till en relativt genomarbetad hypotes (Ödman 2004). Anläggningen nämns, som ruin, först i Palteboken 1515 och några medeltida skriftliga belägg för dess existens finns inte. Myntfynden från Skeingeberg tyder på en etablering kring 1200. Ödman föredrar en datering till strax före sekelskiftet, under Knut IV's regeringstid, men eftersom myntmängden inte är särskilt stor, och lika gärna kan indikera Valdemar Sejrs regeringstid, får detta fortsatt betraktas som en hypotes.

Ödman antar vidare att ärkebiskop Absalon var byggherren. Inte heller detta är entydigt bevisat, men hypotesen ges en viss styrka genom flera olika indicier. Absalon anses ha varit den egentlige styresmannen, framför allt i Skåne, under Knut IV. Björkebergagodset, liksom hela Verums socken var i kyrklig ägo. Absalon hade en viktig stödjepunkt i palatset i Åhus, som torde vara det maktcentrum med vilket Skeingeberg lättast kunde kommunicera. Borgens oktagonala form har av Ödman tolkats som ett mode inspirerat av Tempelriddarorden, upptaget i Danmark framför allt av Hvide-släktgruppen, till vilken Absalon hörde. 1180 hade dessutom Absalon haft ett uppror att slå ner, i vilket bl.a. vätlänningarna hade varit aktiva.

Frågan är om inte detta sista är den rimligaste föreklaringen till varför en så unik anläggning byggdes så relativt perifert som i Verums socken. Någon gränsförsvarsanläggning är det inte, sådana var okända i borgens samtid. Det kommunikativa läget är dåligt. Anläggningen är för mäktig och påkostad för att enbart ha fungerat som förvaltningscentrum – som sådant vore Björkeberga gård mer kostnadseffektivt – och hade den behövts för förvaltningsändamål så hade den troligen inte rivits vid 1200-talets mitt. Det sannolikaste är därför att den riktade sig mot en lokalbefolkning som inte såg underdånighet mot för dem avlägsna maktstrukturer som någonting givet. Borgens oktagonala form kan knappast ha haft annat än ett starkt symbolvärde, vilket också kan ha varit väsentligt i sammanhanget.

Något direkt samband med riksgränsen och de antagna magasinsbyggnader som har byggts, möjligen i syfte att manipulera dess sträckning, kan egentligen inte utläsas. Systemet med magasinsbyggnader kan inte ha kontrollerats från Skeingeberg. Seffre skans och den äldsta anläggningen i Vittsjö, hur den nu kan ha sett ut och fungerat, ligger väl inom Skeingebergs kontrollradie, men man skulle ha haft mycket svårt att kommunicera med anläggningarna i Kyrkhult och Sillhövda. Skeingeberg ruvar därför fortfarande på en massa hemligheter. Den bör i varje fall avföras ur diskussionen kring gränsbildningsprocessen.

SAMMANFATTANDE DISKUSSION OCH TOLKNING

Om man skall försöka att sammanfattande tolka framväxten av den svensk-danska riksgränsen, måste först en lämplig tolkningsram väljas. Den i forskningen så vanliga frontier-hypotesen kan eventuellt vara användbar i en kulturell kontext som den nordskandinaviska. Även om Wallerström (1995) är något svävande i vad han menar med ett frontier-perspektiv, skulle man kunna se en relevans för denna imperialistiska och evolutionistiska modell för studiet av den svenska och finska fasta bygdens expansion på samisk bekostnad, men även andra perspektiv vore möjliga.

I Sydskandinavien rimmar dock frontier-perspektivet illa med de lokala förhållandena. Visserligen har vi där haft en situation, där en relativt långsamt expanderande bebyggelsefront hela tiden pressar bebyggelsegränsen allt längre ut i dittills öde skogar (jfr Lagerås 2007: fr.a. 173) tills bygderna i söder och norr småningom når en direktkontakt med varandra, men de kulturella skillnaderna mellan populationerna är försumbara, socio-politiskt är de helt jämförbara och den evolutionistiska aspekten på frontiern är inte alls applicerbar.

Det är dessutom antagligt att det medeltida riksgränsbegreppet skapades i centrum av respektive rike. Turners frontier-process är ju en socio-kulturell omvandling som äger rum i periferin och vi har sett att vid den riksgräns som vi intresserar oss för här var förhållandena snarast de motsatta.

Inte heller ett centrum-periferiperspektiv är helt relevant i denna kontext. Det skulle innebära att alla de väsentliga relationerna upprätthålls mellan respektive rikscentrum och "deras" kolonier. Det förutsätter också att kulturella förändringar skall ses som riktad ackulturation.

Istället tvingas vi anlägga två olika, och varandra kompletterande, perspektiv (tillika skalnivåer) på gränsområdet, som vi för enkelhetens skull kan benämna riksperspektivet och lokalperspektivet. Med riksperspektivet (makro-skalnivån) menas ett strukturellfunktionellt synsätt, där de centralt placerade eliternas behov av kontroll över kolonisationsområdena, och därmed indirekt ett behov av en gränsläggning, är den viktigaste faktorn. Det är i detta perspektiv man kan se riksgränsen som koncept, behov och som möjlig att manipulera.

Med lokalperspektivet (mikro-skalnivån) menas kolonisternas eget perspektiv på gränsen. Detta perspektiv har beröringspunkter med post-kolonial teoribildning och dess emfas på hybridiseringsprocesser. I detta perspektiv skall vi se gränsen som förhandlad på lokal- och

regionalplanet. Vi kan utgå ifrån att gränslinjen har kommit att fastläggas i en dynamik mellan dessa båda perspektiv.

Under 1000- och 1100-talet fanns ingen riksgrens, därför att det dels inte fanns behov av den, dels inte fanns strukturella förutsättningar för att skapa den. Kolonisationen var på väg att sluta ödemarksluckan mellan rikena, men de centrala eliterna hade ännu inte medlen för att kontrollera de perifera befolkningsgrupperna och därmed heller inget behov av en gräns.

Kring 1200 kan vi skönja att en ny situation hade uppstått. Kolonisationen hade blivit omfattande. Samtidigt inleddes en ny våg av urbanisering, som skapade ett marknadsberoende och en kvantitativ ökning av långväga kontakter av tidigare okänt slag.

Efter det oroliga 1100-talet med dess lösliga politiska strukturer och splittringstendenser, hade ungefär samtidigt, under århundradets sista tredjedel, Valdemar I (1157–1182), respektive Knut Eriksson (1167–1195/6), kunnat konsolidera riksenheterna något, mer framgångsrikt dock i Danmark än i Sverige. Spänningar fanns mellan de båda kungamakterna, men vi skall inte uppmåla någon bild av en storskalig aggressiv konfrontation. Den danska energin vid denna tid var främst riktad söderut mot Holstein och Venden, och i svenska rikets kärnländer var man upptagna av korståg mot finnar och tavaster, liksom av novgorodernas nya aggressiva ”utrikespolitik”.

Två viktiga processer vid Östersjön kan dock ha oroat de danska eliterna. Gotlänningarna som tidigare hade erkänt svensk överhöghet genom en tributskyldighet, utökade nu sina åtaganden genom att lova korstågsledning med sju snäckor (Yrwing 1978:21). Detta är viktigt eftersom denna mönstrades av kyrkan, i detta fall Linköpingsstiftet, som dels var mycket aktivt i Balticum, där danska intressen inlett korståg till Estland med åtföljande annektering, dels gjorde anspråk på överhöghet i hela Småland. Danska härar gjorde infall i Finnveden och Varend vid denna tid. Flera anser också att danska intressen har varit aktiva i Växjöstiftets bildande 1169 (se t.ex. Ödman 2004:139f, men jfr Larsson 1964:77).

Vid Kalmarsund kan vid tiden kring 1200 skönjas en markerad närvaro av svenska centrala maktstrukturer, genom byggandet av det äldsta Kalmar slott och genom förläggandet av de permanenta garnisonerna i de återbefästa öländska fornborgarna (Blomkvist 1978:38ff; Borg 1998; Lovén 1996:73).

Den nya dynamiska urbaniseringen i kustlandet, och därmed en ökad marknadsanpassning, den nya handelssituationen i Östersjön med Skånemarknaden och det tyska Lübecks uppkomst, samt konfrontationen med tyskar och vender i söder, måste ha medfört en markant

ökad efterfrågan på skogslandets produkter, timmer, tjära och järn. För de elitgrupper för vilka dessa varor hade ett strategiskt värde gällde det att skapa kontroll över produktionen. Det hade alltså uppstått en situation där det gällde att markera närvaro även i tassemarken.

Ett etablerande av ett antal manifesta magasinsbyggnader (om denna tolkning av anläggningarnas funktion är den riktiga) långt ut i skogen har således kunnat ha en dubbel funktion. De har, sannolikt helt intentionellt, uppförts för att manipulera gränsen till egen fördel, varigenom resursbasen breddas med områdets utmarksproduktion.

Men är det då helt enkelt inte fråga om gränsbefästningar, uppförda för att skydda och bevaka en redan befintlig gräns? Nej. Det vore fullkomligt i strid med medeltida militärt tänkande, som utgick från kärnförsvarets princip. Skalförsvaret var okänt vid denna tid. Att gränsen skulle ha givit upphov till anläggningarna kan alltså avvisas. Tvärtom så är dessa byggnader ett utmärkt bevis på att det medeltida geografiska tänkandet utgick från centralitet, snarare än avgränsning; gränsernas utbuktning kring anläggningarna visar på hur det kring dessa miniatyr-centra har skapats zoner av herravälde. Vi kan alltså anta att anläggningarna har bidragit till att skapa gränsen, snarare än det motsatta. Att de ligger vid en väg är egentligen ganska självklart. Var kunde de annars ligga om de dels skulle samla in varor för vidare transport, dels hävda revir? Det gör man inte där ingen ser en.

Att Skånes och Blekinges gränser skulle ha formerats mycket tidigare eller senare än Hallands är inte sannolikt. Det visar sig således att det finns mycket mer än enbart de skrifthistoriskt källkritiska förhållandena som talar för att Sawyers datering av riksgränsen till 1200-talets första hälft är riktig. Tidigare än så var den knappast möjlig. Det är emellertid viktigt att förstå att den gränslinje som då etablerades, mest skall ses som en skiss. Det var allt eliterna behövde.

Linjära gränser existerade konceptuellt långt innan de materialiserades på marken (Berend 2002b; jfr Katajala 2006). Det är ganska osannolikt att något konstruerat gränsröse i Norden kommer att ges en medeltida datering. Gränsen hade under medeltiden en relativ exakthet endast där den korsades av viktigare kommunikationsleder (jfr Berend 2002b:201). För övrigt var den en angelägenhet endast för de lokala menigheterna. Riksstyret i Sverige och Danmark intresserade sig för detaljer först framme i 1500-talets mellersta del. Även i detta fall är förhållandena i överensstämmelse med den allmänna idé- och maktutvecklingen. För allmogen var det fortfarande fråga om ”gränslöst land”, fast med noggrann uppdelning av rättigheter på utmarken.

Den tolkning som här har presenterats är fortfarande hypotetisk. Ödmans dateringsunderlag är tyvärr ganska svagt – det ger starka

indikationer, inte mera. Det finns emellertid inget annat material som visar en så stor potential att arbeta vidare med. Han har uppenbarligen identifierat någonting av mycket stor betydelse för förståelsen av detta område i gränsbildningstid. Fortsatta undersökningar, med ett utökat dateringsprogram, skulle kunna lämna avgörande bidrag.

Sedan är det en annan sak att gränsforskning inte bara kan handla om gränsen i sig. I modern internationell forskning kring medeltida gränser ligger emfasen på relationer mellan människor och på konceptuella förhållanden snarare än på rumsliga, judiciella eller militära förhållanden, på kulturmöten snarare än på dominans och hierarkier, på hybridisering snarare än på diskreta samhällsformationer, på individuell variation snarare än på monolitiska grupper. Vad gäller förståelsen av den medeltida gränsen mellan Sverige och Danmark är det mesta därmed att betrakta som gjort.